

**TRINITARIAN THEOLOGY AND PHILOSOPHICAL ISSUES II:
Trinitarian Texts from the Franciscan Trinitarian Tradition, ca. 1265-85**

Russell L. Friedman*

In the 2001 issue of this journal, I published texts from five thinkers active at the turn of the thirteenth to fourteenth centuries, texts having to do with the distinction of the Son from the Holy Spirit.¹ The five theologians edited there were working at a time when hard lines had already been drawn between a Franciscan way of looking at the Trinity and a Dominican way. In an earlier stage of the university discussion, however, in the period 1265-85, the lines of demarcation were still in the process of being drawn, the basic views were still being pieced together, and terminology was somewhat fluid. This was the period in which the trinitarian traditions emerged. Two of the most important contributors to that early stage – and especially to the shaping of a Franciscan trinitarian tradition – were the secular theologian Gerard of Abbeville, and the Franciscan Minister-General and Cardinal Matthew of Aquasparta. In the present article, I offer editions of Quodlibetal questions from the hands of these two theologians, three from Gerard, two from Matthew.²

I. Gerard of Abbeville: Selected Quodlibetal Questions

Gerard, secular regent master of theology at the University of Paris from the 1250's until his death in 1272,³ is perhaps best known for the prominent role that he played in the secular-mendicant dispute at that University. Especially in the later 1260's until his death, Gerard was engaged in polemical exchange with

* Many thanks to Sten Ebbesen for once again carefully reading my Latin texts. The work was supported by a grant from the Danish Research Council for the Humanities (SHF 55-00-0716).

¹ "Trinitarian Theology and Philosophical Issues: Trinitarian Texts from the Late Thirteenth and Early Fourteenth Centuries", CIMAGL 72 (2001), pp. 89-168. See there (pp. 89-91, 97-98) for a fuller introduction, for references to literature, and for the principles and purposes of the editions. A list of *addenda et corrigenda* to that earlier article appears in the Appendix below.

More texts will be forthcoming: Chris Schabel and I are collaborating on a book containing editions of all discussions of the *Filioque* question written at the University of Paris between 1308 and 1348 (from Scotus' death to the Black Death). We hope thereby to give more of a personality to this little investigated period, as well as to make some interesting philosophy and theology generally available. I will be studying this material in my forthcoming book: *"In principio erat Verbum": Trinitarian Theology, Philosophical Psychology, and the Development of Intellectual Traditions among the Franciscans and Dominicans, 1250-1345*.

² The editions below were first prepared as appendices to my doctoral dissertation; I have completely reedited the texts, and the editions presented here supercede the earlier ones.

³ For the fullest treatment of Gerard, see P. Grand, "Le Quodlibet XIV de Gérard d'Abbeville", *Archives d'histoire doctrinale et littéraire du moyen âge* 31 (1964), pp. 207-69, on Gerard's life and works, pp. 207-21.

such figures as Thomas Aquinas and Bonaventure. Interestingly, in his trinitarian theology, Gerard's views have a great deal of affinity with those of Bonaventure, and in a sense Gerard helped devise an element of what will become the typical Franciscan understanding of the Trinity.

Gerard is of particular interest in the context of trinitarian theology because he seems to have been the first university theologian to have claimed outright that the Holy Spirit could still be distinct from the Son, even if the former did not emanate from the latter (see below, *Quodl.* VII, q. 2). This claim was taken up by basically every Franciscan theologian for the following fifty years, while it was uniformly rejected by the Dominican theologians of the same period (witness the texts in my article in *CIMAGL* 72). The two other questions edited here (*Quodl.* XVI, q. 11 and *Quodl.* XIX, q. 14) deal with the nature of the divine properties and their role in the constitution of the persons, and discuss in some detail the category of relation and how it applies to God. Here too Gerard displays a distinctly emanational understanding of the properties constitutive of the persons, and he draws heavily and in a sophisticated manner on Richard of St. Victor, who in the third quarter of the eleventh century gave the first really coherent version of an emanation trinitarian theology.

The questions survive in the following manuscripts:

P = Paris, BnF lat. 16405 (XIII s.)

V = Vat. lat. 1015 (XIII s.)

B = Paris, BnF lat. 14 557 (XIII s.)

D = Dôle, Bibliothèque municipale 81 (XIII-XIV s.)

In the editions below, I have used all of the manuscripts in order to construct the best possible text. I edited the texts *in situ* in the cases of the Paris and Vatican manuscripts, and have relied on a microfiche copy, kindly supplied by the Institut de Recherche et d'Histoire des Textes (Paris), in the case of the Dole manuscript. The apparatus aims to record all real variants with the exception of cases in which the scribe was obviously correcting his own mistake

The following questions are edited below:

Quodl. VII, q. 2 (P, f. 64va-b; V, ff. 77vb-78rb, called *Quodl.* XI, q. 2. Cf. Glorieux, *La Littérature Quodlibétique de 1260 à 1320* [Kain, 1925], v. 1, p. 118; dated "vers 1266" in Grand, *art.cit.*, p. 221).⁴

⁴ Partial edition (= ll. 20-40, 57-70 below) in J. Slipyi, "Num Spiritus Sanctus a Filio distinguatur, si ab eo non procederet?", part 1, *Bogoslovia* V (1927), pp. 14-15. Cf. Michael Schmaus, *Der "Liber propugnatorius" des Thomas Anglicus und die Lehrunterschiede zwischen Thomas von Aquin und Duns Scotus*, BGPTM 29.1-2 (1930), pp. 339-40, referring to Slipyi's text.

Slipyi (*art.cit.*, p. 14) notes the close connection between ll. 20-40 below and Aquinas' *De potentia*, q. 10, a. 5, obj. 11: "Item remoto posteriori non removetur de necessitate prius; sicut remoto homine non removetur animal. De personis autem divinis tria dicuntur, scilicet processio, communio, et germanitas. Ratio autem processionis praecedit rationem communionis et etiam rationem germanitatis. In divinis autem non esset communio vel germanitas nisi esset pluralitas

Quodl. XVI, q. 11 (P, ff. 115va-16ra; V, f. 93ra-va, called *Quodl. XIII, q. 6*; and B, ff. 136vb-37rb. Cf. Glorieux, *La littérature*, v. 1, p. 124).

Quodl. XIX, q. 14 (V, f. 109va-b, called *Quodl. XV, q. 12*; D, f. 230va. Cf. Glorieux, *La littérature*, v. 1, pp. 126-27).⁵

II. Matthew of Aquasparta: Selected Quodlibetal Questions

Matthew (d. 1302) probably lectured on the *Sentences* in 1271-72 at the University of Paris, and he was very likely regent master there 1278-79. Thereafter he went to Rome, where he took over from John Pecham, OFM, as *lector* at the Papal school. He held that position until his election as Minister General of the Franciscan Order in 1287. In 1288 he was made a Cardinal.

It was during his time teaching in Rome that Matthew most likely disputed and committed to writing the two texts edited here: *Quodl. II, q. 3* (read 1279-80; cf. Glorieux, *La littérature Quodlibétique*, v. 2 [Paris, 1935], p. 195) and *Quodl. V, q. 4* (read 1282-83; cf. Glorieux, loc. cit., p. 197). The first text deals with the distinction of the Holy Spirit from the Son, and shows clearly that Gerard of Abbeville's claim that they would be distinct from each other even if the Holy Spirit did not proceed from the Son was gaining adherents in the Franciscan order. The second text asks another trinitarian question that was clearly a point of tension between the general way that Franciscans looked at the Trinity and the general way that the Dominicans did: whether the Father is the Father because he generates or whether he generates because he is the

personarum, quae per processionem multiplicantur. Ergo, remota communione et germanitate in divinis, adhuc remanet processio. Licet ergo Patris et Filii non sit communio ad spirandum Spiritum Sanctum, neque sit germanitas Spiritus Sancti ad Filium in hoc quod ab ipso procedat, adhuc remanet processio Spiritus Sancti a Patre; et ita remanent tres personae distinctae, scilicet duae procedentes et una a qua procedunt." Aquinas goes on to reply to this argument.

There is clearly a marked terminological resemblance here (for contrast, cp. Aquasparta, below II. 40-60, where similar terms appear with different meanings.) In fact (and *pace* Slipyi, loc. cit.), it may be that Aquinas was replying to Gerard's *Quodl. VII, q. 2*. Based merely on the structure of both scholars' arguments this seems likely. Moreover, Gerard's question is from around 1266. Aquinas composed *De potentia* in his Roman period (1265-68). J.-P. Torrell, *Initiation à saint Thomas d'Aquin* (Paris, 1993), pp. 234-38, 489-90, says *De potentia* was "probably" composed during Aquinas' first year in Rome (1265-66); Ludwig Hödl, "Das Trinitätstheologische Fundamentalprinzip des Anselm von Canterbury. Ursprung und Geschichte", *Recherches de théologie et philosophie médiévales* 69,1 (2002), pp. 175-80, places it in the last year (1267-68, see p. 175). Finally, James A. Weisheipl, *Friar Thomas d'Aquino* (NY, 1974), pp. 236-37, seems to suggest that the attack made by Gerard on mendicant privileges in his *Quodl. VII, q. 7* was a contributing factor to Aquinas' being sent back to Paris for his second regency (1268-72); if that is the case, it would be strange if Aquinas had not seen *Quodl. VII*, including the text edited here. Thus, without claiming certainty, it seems quite likely that Aquinas in *De potentia*, q. 10, art. 5 was replying to the Quodlibetal question of Gerard's edited below.

⁵ As appears from the apparatus criticus, V is very nearly superfluous for creating the best possible text in this question. This question was partially edited (i.e., II. 178-83 in the edition below) and briefly discussed in Schmaus, *Liber propugnatorius*, pp. 481-82, n. 10.

Father. Matthew, following the general Franciscan line, claims that the Father is the Father because he generates. In agreement with the Franciscan tendency to stress emanations, then, Matthew holds that the emanation, generation, is the primary distinguishing characteristic of the Father. Further, since "before" the Son is emanated, we must conceive a "proto-Father" (my term) able to emanate him, Matthew posits that this proto-Father is constituted on the basis of its innascibility or "primacy" (a term inherited from Bonaventure). Thus, Matthew's texts show that in the 1270's and early 1280's, trinitarian theology among the Franciscans already had a certain style to it on account of its stress on emanations as the constituting features of the divine persons.

As far as I know the two questions edited here have never been published before. I have examined ms. Todi, Biblioteca comunale 44 (= T; XIII) at first hand, although in the final stages of editing, I relied upon photocopies kindly supplied to me by the library. The text in the Todi manuscript was corrected by Matthew himself. Although I have examined the only other manuscript containing these questions – Matthew's autograph – in Assisi (Biblioteca comunale 134 = A (XIII)), I have not used it in preparing the editions below. Given how few variants there are, I have left them in the footnotes.

The two questions are:

Quodl. II, q. 3 (A, ff. 122vb-123rb; T, ff. 171vb-172rb.)⁶

Quodl. V, q. 4 (T, ff. 255ra-256ra)⁷

Principles of the Edition

Are the same as were used in last year's article (p. 97). Note that:

* = lectio incerta

To the "Frequently Used Abbreviations and Frequently Cited Texts" listed in last year's article (pp. 97-98) should be added:

Anselmus, *Monologion* = Anselmus, *Monologion* in Anselmus, *Opera Omnia*, ed. F.S. Schmitt (Rome, 1946-61), vol. 1.

Boethius, *Tractates* = Boethius, *The Theological Tractates*, H.F. Stewart & E.K. Rand eds., London, 1918 (Loeb Classical Library 74).

⁶ A short excerpt (= ll. 22-40 below) was published (from the A manuscript) and discussed in Schmaus, *Liber propugnatorius*, p. 291, esp. n. 32.

⁷ This text is discussed in Schmaus, *Liber propugnatorius*, pp. 585-86 (on the basis of A, ff. 182ra-vb).

APPENDIX

Addenda et corrigenda to "Trinitarian Theology and Philosophical Issues", part I (CIMAGL 72, pp. 89-168)⁸

Henry of Harclay, I Sent., d. 11:

p. 122, ll. 315-18 (Exemplum illius ... causatur a sole) cp. Scotus, *Lectura*, d. 11, q. 1, n. 12 (p. 130, esp. ll. 13-22): Scotus seems to be the source of Harclay's first example.⁹

William of Nottingham, I Sent., d. 11:¹⁰

p. 138, l. 418: for 'mediae' read 'materiae'.

p. 139, l. 467: 'parva differentia in principio sufficit ad magnam in principiatis' is probably a veiled reference to Aristoteles, *De caelo et mundo* I, 5 (271b8-9, 12-13); cf. *Les Auctoritates Aristotelis* (ed. J. Hamesse, Louvain-Paris, 1974), p. 191 nr. 204. Cf. also in the editions from William of Ware included in the same article, p. 105, ll. 221-22, and n. 25.

p. 139, l. 468: for 'mediae' read 'materiae'.

Robert Cowton, I Sent. d. 11:

It has long been known that Cowton, in his *I Sent.*, relied upon Scotus' *Lectura*. I have now gone through Cowton's text with Scotus' *I Lectura*, d. 11, at hand, and I can confirm that a significant amount of Cowton's text was either heavily influenced by or copied verbatim from Scotus. The list below aims to catalogue this influence exhaustively. With such extensive lifting, however, there is the possibility that further verbatim citation will be identified. Borrowing extensively (at least in this particular distinction) not only from Scotus, but also from Henry of Ghent and William of Ware will obviously affect the way that we look at Cowton's originality, and may also have an impact on the question of Scotus' influence in Oxford theology in the first decade of the fourteenth century. I cannot deal with either of these issues adequately here.

p. 141, ll. 43-49 (omne suppositum ... producit illam) cp. Scotus, *Lectura*, d. 11, q. 1, n. 8 (p. 128, l. 23 - p. 129, l. 5): Cowton has lifted the passage verbatim.

p. 141, ll. 51-56 (Maior huius ... tali supposito producere) cp. Scotus, *ibid*, n. 9 (p. 129, ll. 6-14): Cowton has lifted the passage verbatim.

p. 142, ll. 75-94 (nulli supposito ... est Amor procedens) cp. Scotus, *ibid*, nn. 10-11 (p. 129, l. 12 - p. 130, l. 11): parts are taken verbatim, but much is paraphrased.

pp. 142-43, ll. 104-20 ("nulla est, quia ... et ita opposita") cp. Scotus, *Lectura*, d. 11, q. 2, n. 23 (pp. 135, l. 5-136, l. 6): Cowton has taken the passage nearly verbatim with the

⁸ In what follows all references to Scotus' *I Lectura*, are to the Vatican edition (*Opera Omnia* v. XVII; Vatican, 1966).

⁹ Vladimir Richter has shown in his *Studien zum literarischen Werk von Johannes Duns Scotus* (Munich, 1988), pp. 79-85 that in other parts of his *Sentences* commentary (*I Sent.*, d. 2, qq. 1-3), Harclay was dependent upon Scotus' still unedited *Reportatio 1A* or *Reportatio examinata*; I have not had access to this work of Scotus' and hence cannot confirm this finding.

¹⁰ Thanks to Girard Etzkorn for comments on the Nottingham text.

exception of two parenthetical, explanatory statements (Cowton text, p. 143, ll. 112-15), that he appears to have added, and a reference internal to Cowton's question (l. 119).

p. 143, ll. 121-30 (Sed istud ... poni non debet) cp. Scotus, *ibid.*, n. 24 (p. 136, ll. 7-17): Cowton has taken the passage largely verbatim, but where Scotus labelled the type of consequence that bore with it strong necessity and impossibility 'consequentiae naturales' (l. 8, l. 15), Cowton talks about 'consequentiae essentielles' (l. 123, l. 30).

p. 144, ll. 169-79 ("Item, quando in aliquo ... disparatae et constitutivae") cp. Scotus, *ibid.*, n. 26 (p. 137, ll. 16-27): rearranged slightly, but nearly verbatim.

Thus a great deal of Cowton's treatment of *positio impossibilis* and impossibility (pp. 142-45, ll. 102-45) is taken nearly verbatim from either Henry of Ghent or John Duns Scotus. The only section that seems to be in Cowton's own words is found on p. 144, ll. 148-58 ("Sicut igitur homo ... locum extrinsecum") and the (fully traditional) authoritative passages adduced (ll. 180-93)

p. 147, ll. 252-62 ("Arguo igitur ... proprietate personali") cp. Scotus, *ibid.*, n. 34 (p. 140, ll. 13-25): Cowton has lifted the material nearly verbatim.

p. 147, ll. 264-280 ("quod quando aliquid ... non proximo convenit") cp. Scotus, *ibid.*, n. 35 (p. 141, ll. 1-23): Cowton has lifted the material nearly verbatim.

p. 148, ll. 295-305 (quo constituitur aliquid ... omni alio) cp. Scotus, *ibid.*, n. 36 (p. 141, l. 24 - 142, l. 19): some taken verbatim, some paraphrased, and Cowton has reorganized much of the passage.

p. 148, ll. 312-16 (exemplum illorum ... proprietates adventitiae) cp. Scotus, *ibid.*, n. 38 (p. 142, l. 24 - p. 143, l. 6): a mixture of verbatim copying and paraphrasing.

pp. 148-49, ll. 324-36 (Sed si Spiritus ... caperet esse) cp. Scotus, *ibid.*, nn. 39-40 (p. 143, ll. 12-27): nearly verbatim.

p. 149, ll. 341-43 (dicunt quod ... distinctas ratione) cp. Scotus, *ibid.*, n. 41 (p. 143, l. 28 - p. 144, l. 43): Cowton more succinct, but much verbatim.

p. 149, ll. 346-57 (Contra: si ... modo procederet) cp. Scotus, *ibid.*, n. 42 (p. 144, ll. 5-12): Cowton's treatment is more elaborate, but several sentences are lifted verbatim and the thrust of the argument is from Scotus.

p. 149-50, ll. 358-66 (si, Filio ... non spiraret) cp. Scotus, *ibid.*, n. 43 (p. 144, ll. 13-20): nearly verbatim, although Cowton is slightly more elaborate towards the end.

p. 150, ll. 367-73 (ad hoc ... distinctae emanationis) cp. Scotus, *ibid.*, n. 44 (p. 144, l. 21 - p. 145, l. 3): Cowton has elaborated on Scotus text, but sentences lifted verbatim.

p. 150, ll. 380-92 (quare vis spirativa ... darent causam) cp. Scotus, *ibid.*, n. 45 (p. 145, ll. 4-9): Scotus' argument significantly elaborated, but verbal similarity clear.

p. 150, ll. 393-97 (per hanc ... in Patre) cp. Scotus, *ibid.*, nn. 46-47 (p. 145, ll. 10-15): virtually verbatim.

p. 151-52, ll. 419-35 (non sequitur formaliter ... de intellectu Filii) cp. Scotus *ibid.*, n. 48 (p. 145, l. 17 - p. 146, l. 11): Cowton has both added to and modified Scotus' text (e.g. Scotus claims that the consequence follows "concomitanter" [p. 145, ll. 18-19, l. 21], while Cowton says it follows "arguitive per consequentias multas" [l. 421]) but there is a great deal of verbatim overlap.

p. 154, ll. 515-20 (quia maior est ... eodem picture) cp. Scotus, *ibid.*, n. 54 (p. 148, l. 23 - p. 149, l. 2): basically verbatim.

GERARDUS DE ABBATISVILLA: QUAESTIONES QUODLIBETALES SELECTAE

Quodl. VII, q. 2

Secundo loco quaesitum fuit de distinctione Filii et Spiritus Sancti: supposito quod Spiritus Sanctus non procederet a Filio, sicut ponunt Graeci, utrum adhuc personaliter distingueretur ab eo. Et ostendebatur quod sic: per origines, quia Filius procedit quo modo natus, Spiritus Sanctus quo modo datus, ut dicit Augustinus XV lib. *De trinitate* frequenter.¹ Sed secundum modum alium /V 78ra/ et alium obtinendi divinam naturam distinguuntur personae in divinis, ut dicit Richardus, *De trinitate*, lib. IV, cap. 15;² ergo, etc.

Contra: "Pater et Filius et Spiritus Sanctus idem sunt per omnia, ubi non obviat oppositio relationis distinguens et distincta", sicut dicit Anselmus in *Monologion*,³ quia sola relatio oppositionis distinguit in divinis. Sed retenta priore hypothese, non esset relatio oppositionis inter Filium et Spiritum Sanctum, quia neque Filius referretur ad Spiritum Sanctum, neque Spiritus Sanctus ad Filium. Ergo inter eos non esset ratio distinctionis.

Item: non esset inter eos relatio disparationis, relationes enim disparationis distinguuntur penes illa disparata in quibus fundantur, sicut aequalitas et similitudo penes qualia et quanta distinguuntur. Si ergo origo per modum naturae et origo per modum voluntatis fundantur in natura et voluntate, sed natura et voluntas sunt idem in divinis, ergo et dictae origines. Ergo nulla prorsus esset in Filio et Spiritu Sancto ratio distinctionis.

RESPONSIO. Dic quod Spiritus Sanctus secundum Latinos tripliciter comparatur ad Patrem et Filium, scilicet secundum rationem originis in procedendo, secundum rationem communionis in diligendo, secundum rationem germanitatis in connectendo. Secundum rationem originis, quia <Spiritus Sanctus> procedit quo modo datus, scilicet sicut dilectio liberaliter inspirata, Filius vero quo modo natus, scilicet sicut proles naturaliter genita, sicut "verbum in te de [quo] tua scientia gignitur", cum "ex illo <quod> cognoscimus cogitatio nostra formatur, fitque in acie cogitantis imago simillima cognitionis eius quam memoria continebat. Ista duo simul velut parentem et prolem, tertia voluntate sive dilectione iungente, ipsa dilectio de cognitione procedit. Hic nativitatis et processione insinuat distantia." XV *De trinitate*, cap. ultimo.⁴ Hic amor non est proles neque partus mentis, quia neque imago: IX *De trinitate*, cap. ultimo.⁵ Ratio vero communionis ostenditur VI libro *De trinitate*, cap. 5:⁶ "commune est aliquid

¹ Cf. e.g. Augustinus, *De trinitate* XV, 17, 31 (CCSL 50a, pp. 505-506, ll. 108-10); ibid., 26, 47 (CCSL 50a, p. 529, ll. 113-15).

² Richardus de Sancto Victore, *De trinitate* IV, 15 (ed. Ribaillier, pp. 177-78, praecipue ll. 30-31).

³ Recte: cf. Anselmus, *De processione* I (ed. Schmitt, v. 2, p. 181, ll. 2-3).

⁴ Augustinus, *De trinitate* XV, 27, 50 (CCSL 50a, pp. 532-33, ll. 94-104).

⁵ Augustinus, *De trinitate* IX, 12, 17-18 (CCSL 50, pp. 308-10, e.g. ll. 75-78: "Et est quaedam imago trinitatis, ipsa mens et notita eius, quod est proles eius ac de se ipsa verbum eius, et amor tertius").

⁶ Augustinus, *De trinitate* VI, 5, 7 (CCSL 50, p. 235, ll. 16-19).

Patris et Filii quicquid illud est ac ipsa summa communio, consubstantialis et coaeterna, quae convenienter 'amicitia' dici potest, sed apertius dicitur 'charitas'." Ratio germanitatis in connectendo in hoc consistit: quod una persona procedit ab altera, 35 alioquin non essent summa germanitate connexae, ut dicit Richardus, *De trinitate* V lib., cap. 12.⁷

Cum igitur ratio originis consistat in emanando, ratio communionis in diligendo, ratio vero germanitatis in connectendo, apparet /P 64vb/ evidenter quod, circumscripta ratione connectionis quae in germanitate consistit, adhuc remanet distinctio originis in 40 procedendo, et ratio communionis in diligendo. Unde cum distinctio originis sit principalis ratio distinguendi quantum ad proprietates substantificas et characteristas sive hypostasum /V 78rb/ distinctivas, plane restabit distinctio personalis sublata connectione germanitatis. Quod istud sit verum aperte dicit Anselmus, *De processione Spiritus Sancti*, cap. 8:⁸ "Habent utique a Patre esse Filius et Spiritus Sanctus, sed 45 diverso modo, quia alter nascendo, alter procedendo, ut alii sint per hoc ab invicem, sicut dictum est; quia ideo cum nascitur unus, non potest cum eo nasci ille qui est per hoc alius ab illo, quia non similiter nascitur, sed procedit. Et cum unus procedit, nequit ille simul procedere, qui per hoc est alius ab illo, quia non similiter procedit, sed nascitur. Et ideo non habet unitas hic illam vim consequentiae, quia pluralitas obviat 50 quae ex nativitate oritur et processione. Nam etsi per aliud non essent plures Filius et Spiritus Sanctus, per hoc solum essent diversi." Richardus, IV lib. *De trinitate*, cap. 14:⁹ "variatur in divina natura personarum pluralitas secundum solam originem", etc.; et cap. 18:¹⁰ "quid est persona nisi habens esse divinum ex incommutabili proprietate." Unde Damascenus,¹¹ qui fuit Graecus, ex ista hypothese dicit "Spiritus Sanctum 55 manifestantem Verbi increati operationem, non spirationem", etc.

Ad primum,¹² dic quod relativa secundum Boethium et sunt differentiae entis et sunt differentiae oppositionis.¹³ In quantum referuntur ad idem suppositum vel ad eandem hypostasim sunt differentiae oppositionis, ut paternitas et filiatio in eodem respectu

⁷ Cf. Richardus de Sancto Victore, *De trinitate* V, 12 (ed. Ribaillier, p. 210, ll. 9-18): "Si neutra ab alia procederet, nec una quaelibet alteri immediate adhaereret. Si vero neutra alteri adhaereret immediate, forent utique ad invicem sola mediata germanitate coniunctae. Quod quidem quam impossibile sit, superior demonstratio evidentissima ratione convincit. Est itaque proprie proprium unius tantummodo personae de se procedentem nullo modo habere. Quemadmodum ergo non potest esse in divinitate nisi una sola persona quae non procedat ab alia, sic absque ambiguo non potest esse nisi una sola de qua non procedat alia aliqua." Cf. *ibid.*, V, 9 (ed. Ribaillier, pp. 205-207).

⁸ Anselmus, *De processione* 1 (ed. Schmitt, v. 2, p. 185, ll. 3-11).

⁹ Richardus de Sancto Victore, *De trinitate* IV, 15 (ed. Ribaillier, pp. 177-78, praecipue ll. 20-21).

¹⁰ Richardus de Sancto Victore, *De trinitate* IV, 18 (ed. Ribaillier, p. 181, ll. 10-11).

¹¹ Ioannes Damascenus, *De fide orthodoxa* VII, 1 (ed. Buytaert, p. 26, ll. 16-17).

¹² Cf. supra, ll. 8-13.

¹³ Forsitan Boethius, *De divisione* (John Magee, ed., *Boethii De divisione liber*, Brill 1998, p. 28, ll. 9-13; PL 64 884B): "Quartam vero oppositionem diximus quae est secundum ad aliquid, ut pater, filius, dominus, servus, duplex, medium, sensibile, sensus. Haec igitur nullam habent substantialem differentiam, qua a se discrepent, immo potius habent huiusmodi cognationem qua ad se invicem referantur, ac sine se esse non possint."

eiusdem. Idem enim non potest esse simul Pater et Filius respectu eiusdem. Sed si
 60 referantur ad diversos, differentiae sunt entis et non oppositionis, ut paternitas in patre
 et filiatio in filio, vel pater et filius in Sorte respectu Platonis. Ergo si referamus
 origines nativitatis et spirationis ad Filium respectu Spiritus Sancti et ad Spiritum
 Sanctum respectu Filii ad eandem hypostasim, relatae respectu alterius repugnantes
 sunt, et impossibiles; et similiter relationes fundatae super istas origines. Et ita
 65 obviat in dictis personis oppositio relationis distinguentis.

Ad secundum,¹⁴ dic quod natura et voluntas idem sunt in essendo, sed differunt in
 ratione principii in producendo. Et ponit simile Anselmus, *Monologion*, 62 cap.:¹⁵
 "Pater, licet sit intelligentia, non est tamen intelligentia genita; Filius, licet sit memoria,
 non est tamen memoria gignens; uterque, licet sit amor, non est tamen amor spiratus."
 70 Ita est in proposito.

Quodl. XVI, q. 11

Sexto quaesita fuerunt duo de Deo. Et primo ostendebat quod fundamentum substantiae
 et relationis non est bene positum vel intellectum in divinis. Et arguebat: in simplici
 natura in qua non cadit compositio, aut unum manet in altero, et ita manet quod non
 transit, et sic est ibi necessaria compositio; aut transit et non manet, et ita non sunt duo
 75 praedicamenta, sed relatio transit in substantiam; aut unum non manet /B 137ra/ in
 altero, et hoc non potest esse nisi dupliciter, quia aut unum man<a>t ab altero aut non.
 Et ostendetur quod unum non man<a>t ab altero, quia relatio non potest esse causa
 emanationis neque terminus emanationis. Ergo secundum hoc ab aeterno sunt duo
 quorum unum nec est ab altero nec est in altero. Sed quodlibet istorum est
 80 inconueniens; ergo non videtur bene positum vel intellectum fundamentum substantiae
 et relationis in divinis.

Ad contrarium inducebat illud Boethii *De trinitate*:¹⁶ "Substantia continet unitatem,
 relatio multiplicat trinitatem."

DIC quod, cum substantia et hypostasis sint idem, sicut substantia vel hypostasis
 85 dicitur tripliciter, scilicet a substando accidentibus, a subsistendo naturae et
 proprietatibus, et tertio dicitur ab existendo, similiter triplex distinguitur relatio: est
 enim relatio accidentalis, naturalis, et substantifica sive supersubstantialis. Dic ergo
 quod relatio accidentalis non potest esse in divinis, quia in Deum nullum accidens cadit,
 sicut dicit Augustinus, V lib. *De trinitate*, cap. 6,¹⁷ et probatur in libro de articulis
 90 fidei.¹⁸ Relatio vero naturalis est eorum quae conveniunt in forma, quae est substantia,

¹⁴ Cf. supra, II, 14-19.

¹⁵ Anselmus, *Monologion*, cap. 61 (ed. Schmitt, v. 1, p. 71, II, 17-19).

¹⁶ Boethius, *De trinitate*, cap. 6 (Boethius, *Tractates*, p. 28, II, 7-9; PL 64, 1255A).

¹⁷ Augustinus, *De trinitate* V, 4, 6 (CCSL 50, p. 210, II, 24-32).

¹⁸ Forsitan Augustinus, *De fide et symbolo* 20 (*Corpus scriptorum ecclesiasticorum latinorum* 41 [sect. 5, pars 3], p. 25, l. 23 - p. 27, l. 5, praecipue p. 26, II, 10-13: "ut videre valeant in Dei substantia non esse aliquid tale quasi aliud ibi sit substantia, aliud quod accadat substantiae et non sit substantia; sed quidquid ibi intelligi potest, substantia est").

ut idem et diversum, aut in quantitate, ut aequale et inaequale, aut in qualitate, sicut simile et dissimile. Et propter hoc variantur tripliciter, sicut dicitur in V *Metaphysicae*,¹⁹ in numeris, et mensuris, in activis et passivis.

In numeris dupliciter: aut relatio certa et determinata, ut duplum et dimidium, aut
95 incerta et indeterminata, sicut multiplex superparticulare superpartiens. Et haec relatio est inaequalitatis, sicut probat Philosophus,²⁰ propter compositionem partium materialium. In numeris enim maior numerus se habet ad minorem sicut totum ad partem. Et haec relatio non cadit in divinis, ubi cadere non potest compositio partium materialium.

100 Secunda relatio est in mensuris, sicut scientia dicitur ad scibile, et non econverso, sic[ut] illud quod mensurat ad quod mensuratur. Sed haec relatio est inaequalitatis secundum mutuam habitudinem relativorum. Scientia enim per se dicitur ad scibile, scibile vero ad scientiam /P 115vb/ dicitur per accidens, et hoc est quia scientia habitus non potest esse praeter subiectum et obiectum, et ita habet ad duo comparisonem vel
105 relationem ad quae habet duplicem dependentiam, unde /V 93rb/ sibi essentielle est referri ad scibile. Talis relatio non est in divinis, sed mutua et omnimodae aequalitatis.

Tertia vero relatio est in activis, ut pater ad filium et econverso, et haec est inaequalitatis secundum mutabilitatem, est enim secundum potentiam et actum, et attenditur penes compositionem substantiae et potentiae exeuntis in actum. Cum enim
110 exit substantia generantis in actum generationis per istam transmutationem factus est pater. Unde prius est homo quam sit pater, et prius est homo generans quam homo generatus, et ideo respicit mutabilitatem et inaequalitatem quod non est in divinis, ubi est aequalitas commoda.

Ubi ergo est modus obtinendi eandem naturam praeter compositionem et
115 mutationem accidentalem et essentialem, et praeter mutationem temporalem et praeter originis mutabilitatem, ibi relatio non est accidentaliter neque naturaliter, sicut in creaturis, sed substantifica et personalis sive supersubstantialis, quia non addit rem, sed modum obtinendi naturam. Relatio enim paternitatis in homine addit aliam naturam a substantia, quia consequitur mutationem substantiae. Unde aliud est esse hominem et
120 aliud est esse patrem. Sed in divinis relatio seu relativum non dicit nisi modum retinendi eandem naturam et habitudinem originis differentis in obtinendo eandem naturam, propterea /B 137rb/ non addit aliam substantiam a natura, sed aliam rationem. Unde dicit Augustinus:²¹ eo Pater quo Deus.

De primo, Anselmus, *Monologion*, 23 cap.:²² quaedam sunt accidentia quae
125 accedendo et recedendo variant subiectum, ut colores, quaedam quae non, ut relationes.

¹⁹ Aristoteles, *Meta.*, V, c. 15, 1020b26-1021b10.

²⁰ Cf. Aristoteles, *Meta.*, V, c. 15, 1020b31-1021a14; cf. Averroes, *Metaphysicorum*, V, com. 20 (ed. Iuntinas, v. 8, Venitiis, 1562, ff. 128va-29ra).

²¹ Forsitan Augustinus, *De trinitate* VII, 6, 11 (CCSL 50, p. 262, ll. 20-22): "Quocirca ut substantia Patris ipse Pater est, non quo Pater est sed quo est; ita et persona Patris non aliud quam ipse Pater est."

²² Cf. Anselmus, *Monologion*, cap. 25 (ed. Schmitt, v. 1, p. 43, ll. 10-14).

Et in eodem:²³ “sicut summa natura accidentibus mutationem facientibus numquam in sua simplicitate locum tribuit, sic secundum ea quae nullatenus summae simplicitati repugnant aliquando dici ad aliquid non respuit, cum tamen ipsa variabilis non sit.”

De secundo et tertio, Boethius, *De trinitate*:²⁴ “Non igitur potest dici <relativam>
 130 praedicationem quidquam rei de qua dicitur addere vel minuere vel mutare, quae tota non [est] in eo quod est esse consistit, sed in eo quod est in comparatione aliquo modo se habere.” Richardus, *De trinitate*, IV lib., cap. 16:²⁵ “Proprium divinae naturae est habere esse supersubstantiale sine creatione et inchoatione”; “existentia vero alia pluribus communis, alia vero incommunicabilis”; “esse enim supersubstantiale
 135 aliquando fit ex communi, aliquando ex incommunicabili proprietate.” Ecce modus obtinendi eandem naturam.

Ad deductionem ergo quam faciebat,²⁶ dic quod unum manet in altero et non transit, neque est ibi propter hoc compositio, quia non addit rem, sed modum obtinendi eandem naturam secundum solam rationem originis differentem, sicut personae in humana
 140 natura “versantur circa differentem modum essendi, in divinis vero circa modum obtinendi; ibi circa rationem /V 93va/ substantiae, hic vero circa obtinentiam.” “Siquidem modus in aliis et in aliis est multum diversus, sive in accipiendo sive in non accipiendo sive in modo dandi sive in modo accipiendi.” Haec Richardus, IV lib. *De trinitate*, cap. 11.²⁷ Et propter hoc non est numerus in divinis substantiarum, sicut in
 145 humanis, quia in humanis est emanatione /P 116ra/ per diversitatem substantiae, in divinis per substantiae plenitudinem. Ideo in divinis personis requiritur relatio per modum quo una persona refertur ad aliam, non per modum quo aliud sit una et aliud sit alia in essentia. Et per hoc patet solutio quaestionis.

Quodl. XIX, q. 14

Duodecimo quaeritur utrum persona realiter aliquid addat super essentiam. Videtur
 150 quod sic: Hilarius:²⁸ aliud est natura, aliud res naturae.

Item, Boethius *De duabus naturis* et cetera:²⁹ distinguenda sunt natura et res naturae, et propriis rationibus separanda.

Item, res naturae sive persona aut aliquid addit super naturam aut nihil. Si nihil, ergo eadem res naturae potest esse Pater et Filius et Spiritus Sanctus, sicut posuit Sabellius.
 155 Aut aliquid addit, et tunc illud quod addit differt secundum rationem tantum aut

²³ Anselmus, *Monologion*, cap. 25 (ed. Schmitt, v. 1, p. 43, ll. 10-14).

²⁴ Boethius, *De trinitate*, cap. 5 (Boethius, *Tractates*, pp. 24-26, ll. 17-21; PL 64, 1254A).

²⁵ Richardus de Sancto Victore, *De trinitate* IV, 16 (ed. Ribaillier, p. 179, ll. 27-29, ll. 12-13, ll. 35-37).

²⁶ Cf. supra, ll. 72-81.

²⁷ Cf. Richardus de Sancto Victore, *De trinitate* IV, 11 (ed. Ribaillier, pp. 173, ll. 19-21 et 174, ll. 29-31).

²⁸ E.g. Hilarius Pictaviensis, *De trinitate* VIII, cap. 22 (ed. P. Smulders, CCSL 62a, Turnhout 1980, v. 2, p. 334, ll. 1-3): “Et quaero nunc in Spiritu Dei utrum naturam an rem naturae significatam existimes. Non idem est enim natura quod naturae res.”

²⁹ Cf. Boethius, *De persona et naturis duabus*, e.g. cap. 3 (PL 64, 1343C-45B): “Differentiae naturae et personae”.

secundum rem et naturam. Si secundum rationem tantum, ita quod illi rationi nihil subsit in rerum natura, cassus est et vanus intellectus distinguens tres personas in trinitate, quod est contra fidei veritatem. Si aliquid addit secundum rem et naturam, videtur sequi quod tres personae differant secundum naturam, sicut posuit Arius.

- 160 DIC quod hoc nomen 'res' in divinis triplicem facit intelligentiam et triplicem habet acceptionem. Primo modo est nomen essenziale, et ita essenziale quod non potest per aliquod adiunctum trahi ad personam vel ad supponendum pro persona, sicut nomina significantia divinam essentiam in abstractione (sicut 'divinitas', 'essentia'), et nomina essentialia neutri generis (ut 'aliquid hoc' et similia). Et secundum hoc, persona super
165 essentiam aliquam rem non addit, quia nullam essentiam vel naturam aliam.

- Secundo modo potest esse ita essenziale quod per adiunctum trahi potest ad hoc quod supponat pro persona, sicut nomina concretiva vel quasi concretiva significantia divinam naturam per modum habentis naturam, non per modum naturae, ut 'Deus lumen', quae licet in se sint essentialia, tamen per adiunctum possunt trahi ad hoc quod
170 supponant pro persona, ut Deus genuit Deum, lumen de lumine. Et secundum hanc acceptionem et haec est vera: "Filius est res genita"; secundum primam <acceptionem haec est vera>:³⁰ "Pater et Filius et Spiritus Sanctus sunt una summa res, et illa res non /V 109vb/ est generans nec genita nec procedens".

- Tertio modo potest accipi hoc nomen 'res' sicut nomen generale ad essentias et
175 personas. Et secundum hoc, 'res' non tantum dicit naturam, sed etiam commune esse ad naturam et ad modum obtinendi naturam. Et secundum hoc potest concedi quod Pater et Filius et Spiritus Sanctus sunt tres res quibus est fruendum, quae nos beatos faciunt.

- DIC ergo quod persona secundum rationem personae addit aliquid, non tantum secundum rationem nostrae intelligentiae, sed secundum rem in quantum 'res' dicit
180 modum obtinendi illam naturam secundum distinctionem originis et substantificae relationis. Ex quo nec sequitur quod intellectus sit cassus et vanus vel quod tres sint naturae, quia persona supra naturam addit modum obtinendi illam naturam secundum distinctionem originis, utpote per generationem et processionem et innascibilitatem; et ille modus non est tantum in ratione nostrae intelligentiae, sed etiam in Deo secundum
185 proprietatem substantificae relationis. Quod istud sit verum apparet evidenter per verba magistri Richardi, *De trinitate* lib. IV, cap. 11:³¹ in natura quidem est idem modus essendi, in persona vero alius et alius secundum originem, modus obtinendi "quo quisque obtinet quod substantialiter vel naturaliter habet."

³⁰ Cf. Conc. Lateranense IV 1215, cap. 2 (Denzinger, n. 432; X 1.1.2 [*Corpus iuris canonici*, ed. E. Friedberg, (Leipzig 1879; repr. Graz 1959), vol. II, 6-7]).

³¹ Richardus de Sancto Victore, *De trinitate* IV, 11 (ed. Ribailier, pp. 173-74, praecipue ll. 27-28).

Apparatus criticus

1 supposito] in proposito V || 3 distingueretur] distinguerentur V || 3 ostendebatur] ostendebat V || 4 libro *om.* P || 6 *De trinitate* libro] libro *De trinitate* P || 10 hypothesi] hypostasi P || 12-13 ratio distinctionis] relatio oppositionis P || 16 origo *om.* V || 20 Responsio *om.* V || 25 de quo *inv.* V || 25 scientia *om.* V || 26 cognoscimus] cognovimus V || 28 iungente] iugerente (!) V || 29 insinuatur] insiluatur (!) V || 31 commune] necesse V || 33 apertius] appertius V; vel apparentius *add. eadem manu mg.* P || 41 principalis] principaliter V || 41-42 substantificas et characteristas sive hypostasum] substantificat et characteristicat sive hypostasi V || 47 non *om.* V || 47 nequit] inquit V || 48 alius] aliud V || 49 consequentiae] vel continentiae *add. mg. eadem manu P* || 50 etsi] et sic V || 52 etc. *om.* P || 53 et cap. *om.* V || 53 habens] amens* V; amans *add. in. mg. eadem manu P* || 54 ex] in P || 57 eandem] eadem P || 59 esse simul *inv.* V || 60 referantur] referrentur P || 60 et non oppositionis *mg. eadem manu P, om.* V || 63 repugnantes] repugnationis V || 68 est tamen *inv.* P || 70 est *om.* V || 71 Et *om.* BP || 72 divinis] dominis V || 72 arguebat] quod sic *add. PV* || 74 necessaria] necessario B || 75 aut] ut P || 75-76 in altero ... man<a>t *om.* B || 76 man<a>t] manet PV || 77 ostendetur] ostenderetur B || 77 man<a>t] manet BPV; manat *ante corr. s.l.* B || 77 ab] in B || 79 nec¹] convenit P || 79 ab *om.* B || 84 sint] sunt PV || 85 dicitur *om.* P || 85 scilicet *om.* B || 85 a¹ *om.* P || 85 accidentibus] et *add. B* || 85 a²] et P || 85 subsistendo] substando B || 86 et] de P || 86 ab *om.* B || 88 cadit] cadis P || 89 V] VI B || 89 6] 5 B || 90 fidei *om.* B || 91 et¹] in B || 91 et inaequale *om.* B || 91 sicut] sic P || 92 propter] praeter BV || 94 In numeris *om.* B || 94 dupliciter] referuntur *add. B* || 94 certa] est *add. B* || 95 superparticulare] et *add. B* || 96 propter] per B || 97 materialium] naturalium B || 98 Et *om.* BP || 99 materialium] naturalium B || 101 ad *om.* V || 103 dicitur *om.* B || 103 per *om.* P || 103 accidens] actionem P, ationem (!) V || 103 quia] quod B || 104 ita *om.* B || 105 sibi] igitur per PV || 107 pater] patris B || 108 inaequalitatis] inaequalitas B || 109 et] ut P || 109 exeuntis] existentis B || 111 homo³ *om.* B || 113 commoda] omnimoda B || 114 ergo] enim B || 114 praeter compositionem] propter componere P || 115 praeter¹] propter P || 115 praeter²] propter PV || 116 relatio non est] non est relatio B || 116 sicut in creaturis *om.* PV || 117 substantifica] substantificata P || 117 quia] quod B || 118 homine] nomine P || 119 aliud] alius P || 119 et *om.* B || 120 aliud est] alius P || 120 seu] sed B || 121 retinendi] retinere P || 121-22 et habitudinem ... naturam *om.* P || 123 eo] ea P || 124 23] 73* B || 124 quaedam] quod* P || 125 et recedendo *om.* B || 125 quae *om.* V || 126 natura] naturam B || 126 mutationem] mutatione V || 128 respuit] respicit PV || 129 Boethius] IV lib. *add. B* || 129 *trinitate*] cap. 75: proprium est divinae naturae *add. B* || 129 <relativam>] relationem* BPV || 129-30 <relativam> praedicationem *inv.* P || 130 quidquam] quiquam P || 130 rei] Dei B || 130 mutare] unitare V || 132 divinae naturae est] est divinae naturae V; divinae naturae P || 133 creatione] terminatione B || 133 et] vel B || 134 communis] convenit B || 138 est *om.* B || 138 quia] quae B || 140 differentem] conferentem P || 141 obtinentiam] obtinentiae obtinendi BV || 142-43 non accipiendo sive in *om.* P || 143 IV libro *inv.* B || 143-44 *De trinitate om.* PV || 147 refertur] referatur B || 147 ad] in P || 148 alia] una V || 148 per *om.* P || 148 per hoc *om.* B || 149 realiter *om.* D || 150 aliud est natura, aliud res naturae] adest natura ad res naturae V || 151 duabus] secundo V || 151 distinguenda] diligenda V || 153 super] supra V || 157 tres] scilicet V || 160 Dic] Dicit V || 161 quod *om.* V || 163 significantia divinam essentiam in abstractione] significativa Dei, nam essentia ab instructione (!) V || 166 potest¹ *om.* V || 167 concretiva] abstractiva V || 167 quasi] qua V || 169 se sint] re sit V || 169 possunt] poterit V || 170 supponant] supponat V || 170 Deum *om.* V || 171 et *om.* V || 171 primam] quod prima V || 172 illa] haec V || 173 nec¹] libidine (!) V || 177 beatos] bonos V || 180 substantificae] substantiae V || 181 nec] neque V || 181 tres] res D || 182 naturae] nostrae D || 185 substantificae] substantiae V || 187 persona] *lac. ca. 7 litt.* D || 187 alius et alius] aliud et aliud V || 187 quo] sic D

MATTHAEUS DE AQUASPARTA: QUAESTIONES QUODLIBETALES SELECTAE

Quodl. II, q. 3

Secundo quaeritur de processione Spiritus Sancti, et quaeritur utrum Spiritus distingueretur a Filio si non procederet ab eo. Quod non ostenditur, quoniam, ut dicit Anselmus, *De processione Spiritus Sancti*,¹ si Filius non est alius a Patre, quia Pater est de nullo, Filius ab aliquo, nec similiter Spiritus Sanctus. Sed ideo est Filius alius a Patre, quia ab illo est; et Spiritus Sanctus per hoc est alius a Patre, quia est ab illo. Ergo eadem ratione Spiritus Sanctus non est alius a Filio nisi quia aut Filius est a Spiritu Sancto aut Spiritus Sanctus a Filio. Ergo, si non procederet a Filio, non distingueretur ab eo.

Item, idem:³ in omnibus sunt unum Pater et Filius, ubi non obviat relatio vel oppositio originis. Sed si Spiritus Sanctus non procederet a Filio, nulla obviaret relatio vel oppositio relativa. Ergo in omnibus essent unum Filius et Spiritus Sanctus, nec Spiritus Sanctus in aliquo distingueretur a Filio.

Contra: /T 172ra/ Augustinus, V *De trinitate*, cap. 14:⁴ “Elucescit quod solet multos /A 123ra/ movere cur non sit Filius etiam Spiritus Sanctus, cum a Patre exeat, sicut in evangelio legitur, exiit enim non quo modo natus, sed quo modo datus, et ideo non Filius.” Sed si non procederet a Filio, adhuc procederet a Patre “non quo modo natus, sed quo modo datus.” Ergo adhuc non esset Filius. Ergo a Filio distingueretur.

Item, videmus in linea consanguinitatis quod personae ad invicem distinguuntur et connectuntur ad invicem et habent germanitatem, nec tamen una ab alia procedit. Ergo similiter in personis divinis, si una ab alia non procederet, adhuc una ab alia distingueretur per comparisonem ad unam personam primam originantem.

RESPONSIO: omissis opinionibus, dicendum quod Spiritus Sanctus, si non procederet a Filio, adhuc ab eo personaliter distingueretur. Cuius ratio ex tribus summi potest.

Prima ratio est [opus] ex comparisonem ad processionis principium et rationem producendi. Ratio enim productionis personalis est fecunditas; [si] duplex autem est fecunditas in divinis, scilicet naturae et voluntatis. Si igitur in Patre aequae est fecunda voluntas sicut natura, manifestum est quod personas procedentes a Patre per istam duplicem fecunditatem habere ad invicem distinctionem personalem. Certum est autem quod fecunditas voluntatis in Patre et Filio non dependet. Igitur quantumcumque Filius non produceret Spiritum, nec haberet (supposito per impossibile) istam fecunditatem,

¹ Cf. Anselmus, *De processione* 2 (ed. Schmitt, v. 2, pp. 186. 26-187. 6): “Et quemadmodum Filius non ideo est alius a Patre, quia Patrem habet et Pater non habet Patrem – si enim Pater haberet Patrem, alius tamen esset a Filio; ita Spiritus Sanctus, quia de aliquo procedit et Pater a nullo, non propter hoc est alius a Patre; quia si Pater de aliquo procederet, non tamen minus esset alius a Patre de quo procedit. Palam igitur est quia non ideo est Spiritus Sanctus alius a Patre, quia non habet Filium aut Spiritum de se procedentem sicut Pater; nec quia de aliquo procedit et Pater de nullo.”

² alius] aliud AT

³ Cf. Anselmus, *De processione* 1 (ed. Schmitt, v. 2, p. 181.2-4).

⁴ Augustinus, *De trinitate* V, 14, 15 (CCSL 50, p. 222, ll. 7-10).

adhuc Pater produceret et esset in eo vis spirativa, sicut et generativa naturae. Ergo ille genitus et ille spiratus ad invicem personaliter distinguerentur.

Secunda ratio est per comparisonem ad procedendi* modum, et illa ratio sequitur ex prima. Filius enim procedit ut Verbum, Spiritus Sanctus ut Donum; Filius ut natus, 35 Spiritus Sanctus ut datus (secundum Augustinum in auctoritate praeallegata⁵); Filius ut genitus, Spiritus Sanctus ut spiratus. Si igitur differt ratio Verbi et Doni, nati et dati, geniti et spirati, quantumcumque autem Spiritus, si non procederet a Filio, [nihil] tamen nec Verbum esset Donum, nec e converso; nec natus esset datus, nec genitus spiratus, vel e converso. Ergo necessario personaliter distinguerentur.

40 Tertia ratio est per comparisonem Spiritus Sancti ad Filium. Comparatur enim Spiritus Sanctus ad Filium tripliciter, scilicet per modum originis, et per modum connexionis, et per modum germanitatis. Primo per modum originis, quia ut suppositum per fidem Spiritus Sanctus procedit a Filio. /T 172rb/ Per modum connexionis, quia Spiritus Sanctus est copula et nexus Patris et Filii, ut dicit Augustinus, VI* *De*
45 *trinitate*.⁶ <Spiritus Sanctus> habet etiam ad Filium germanitatem, quia connectit cum eo in natura, et sunt ab uno principio, licet secundum alium et alium modum procedendi. Sublata igitur et circumscripta comparisonem vel relationem originis et principationis, adhuc manet comparatio nexus et germanitatis. Ergo manifestum est quod Spiritus Sanctus distingueretur a Filio, quamvis ab eo non procederet. Et hoc dicit
50 Anselmus, *De processione Spiritus Sancti*:⁷ “Quoniam Filius existet de Deo Patre nascendo et Spiritus Sanctus procedendo, ipsa diversitate nativitatis et processionis ad invicem” et “sunt alii quia Filius nascendo, Spiritus Sanctus de Patre procedendo est.” Idem in eodem:⁸ “Si per aliud non essent plures Filius et Spiritus Sanctus, per hoc solum essent distincti, quia alter est nascendo, alter procedendo, ut alii sint per hoc ab
55 invicem. Et ideo cum nascitur unus non potest cum eo nasci ille qui per hoc est alius ab eo, quia non similiter nascitur, sed procedit.” Et e converso de processione Spiritus Sancti, quamvis non esset distinctio nexus et germanitatis. Non tamen ita perfecte, immo imperfecte /A 123rb/. Et quia quicquid est in divinis est perfectissime natura, aliquid <non> potest ibi esse imperfecte. Ideo necesse est Spiritum Sanctum a Filio
60 procedere.

Ad argumenta in contrarium. Dicendum ad primum⁹ quod non est simile de distinctione Filii et Spiritus Sancti a Patre et de distinctione Spiritus Sancti a Filio. Et Anselmus ipsemet dat instantiam,¹⁰ quoniam si Filius non procederet a Patre, non esset modus quo a Patre distingueretur, cum non esset uterque ab alia quadam tertia persona

⁵ Cf. supra ll. 13-16.

⁶ Forsitan Augustinus, *De trinitate* VI, 5, 7 (CCSL 50, p. 235, ll. 1-19); cf. Gerardus de Abbatisvilla, *Quodl.* VII, q. 2 (ed. supra, ll. 31-33).

⁷ Anselmus, *De processione* 1 (ed. Schmitt, v. 2, p. 179.15-17 et 185. 4-5).

⁸ Anselmus, *De processione* 1 (ed. Schmitt, v. 2, p. 185.10-11, 4-7).

⁹ Cf. supra, ll. 2-8.

¹⁰ Anselmus, *De processione* 2 (ed. Schmitt, v. 2, pp. 186. 26-187. 6); cf. supra, n. 1.

65 secundum modum alium et differentem. Hic autem non est sic, quoniam Filius et Spiritus procedunt ab alia persona secundum alium et alium modum per quos ad invicem distinguuntur.

Ad secundum¹¹ dicendum quod, ut dicit Anselmus,¹² quod relationem vel oppositionem originis non tantum facit emanatio unius ab alio, sed alius modus
70 emanandi duorum ab uno; quemadmodum enim referuntur ad unum secundum alium et alium modum, referuntur ad se invicem.

Quodl. V, q. 4

Tertio quaeritur de hiis quae pertinent ad divinas personas, et quaeruntur duo: unum scilicet pertinens ad personam Patris, aliud ad personam Filii. Primo igitur pertinens ad personam Patris quaeritur utrum Pater sit Pater quia generat, an generat quia Pater.
75 Quod autem generat quia Pater videtur, quoniam ut dicit Augustinus, V *De trinitate*, cap. 2 et cap. 6,¹³ omnia praedicamenta in divinis transeunt in substantiam, sola relatione excepta, nam Deus est "sine qualitate bonus, sine quantitate magnus", sed non est sine relatione relatus. Et ut dicit Boethius, *De trinitate*:¹⁴ "Substantia continet unitatem, relatio multiplicat trinitatem." Ergo relatio manet in divinis secundum
80 naturam propriam. Sed relatio secundum naturam suam non est principium sive causa actus, sed potius sequitur ad actum. Ergo similiter in divinis generatio est causa et ratio paternitatis, non paternitas¹⁵ generationis.

Contra: Augustinus, IV *De trinitate*, cap. 20,¹⁶ dicit quod "Pater est principium totius divinitatis vel, si melius dicitur, deitatis." Ergo Pater nihil habet ab aliqua alia
85 persona in trinitate. Sed si esset Pater quia generaret Filium, reciperet a Filio relationem sive distinctionem. Ergo Pater non est Pater quia generat, sed potius generat quia Pater.

RESPONSIO: circa istam quaestionem fuerunt ab antiquo opiniones diversae. Quidam enim simpliciter et absolute et indistincte posuerunt, quia Pater ideo generat quia Pater. Dicunt enim quod relatio alio modo est in creaturis atque alio modo in Deo sive in
90 divinis. In creaturis enim relatio est adveniēns, ideo actum necessario sequitur, et per actum acquiritur. Sed in divinis relatio non est adventitia, sed est insistens; ideo nec actum sequitur, nec per actum acquiritur, sed potius est causa actus. Sed ista positio omnino est contra rationem et contra omnem philosophiam, quoniam in nullo genere relatio est principium agendi et sicut in divinis relatio non est adveniēns, sed insistens,
95 ita et actus. Unde ratio eorum nulla est omnino.

¹¹ Cf. supra, II. 9-12.

¹² Cf. e.g. cit. supra II. 50-56.

¹³ Cf. Augustinus, *De trinitate* V, 1, 2 (CCSL 50, pp. 206-207, praecipue 207, II. 40-41) et V, 5, 6 (pp. 210-11).

¹⁴ Boethius, *De trinitate*, cap. 6 (Boethius, *Tractates*, p. 28, II. 7-9; PL 64, 1255A).

¹⁵ paternitas] paternitatis T

¹⁶ Augustinus, *De trinitate* IV, 20, 29 (CCSL 50, p. 200, II. 121-22).

Alii dixerunt¹⁷ quod utique Pater generat, ideo quia Pater, et non econverso. Sed distinxerunt, dicentes quod paternitas et est proprietas constituens et distinguens, et est habitudo referens †dicamus ita† Paternitas igitur, ut est proprietas, est causa actus (quia forma), ut autem relatio sequitur actum secundum rationem intelligendi. Ergo utrumque
 100 verum est: et quod generat quia Pater et quod Pater quia generat. Quorum ratio est quoniam secundum Philosophum generare est actus suppositi completi et perfecti in esse /T 255rb/, nam ut dicitur V *Metaphysicae*,¹⁸ tunc est unumquodque perfectum quando potest generare tale quale ipsum est. Sed hypostasis Patris non est perfectum suppositum nisi paternitate. Ergo generat quia Pater et paternitas est ratio generandi.

105 Praeterea, generare est actus personalis; actus personales non sunt nisi personarum distinctarum. Sed personae non distinguuntur nisi per suas proprietates personales; personalis proprietas Patris est paternitas. Ergo etc.

Et isti ponunt quadruplicem gradum in divinis personis. Primo enim proprietatem sive formam quae personam constituit; secundo potentiam qua agit; tertio actum ipsum;
 110 quarto relationem consequentem actum, quae quidem in Deo sunt unum et idem, et simul¹⁹ secundum rem, differunt tamen secundum intellectum, qui primo apprehendit unum quam aliud. Ergo: Pater; ideo potest generare quia Pater; ideo generat quia potest generare; ideo refertur ad Filium quia generat.

Sed ista positio, licet non sit ita irrationalis sicut prima, tamen et ipsa improbabilis
 115 est. Primo quoniam ponit quod paternitas non tantum est causa actus generationis, sed etiam potentiae generativae, et quod non solum actum, sed etiam potentiam generativam praecedit secundum ordinem intelligendi. Secundo quoniam ponit personam perfecte distinctam ante actum generationis, cum secundum Augustinum et Richardum divinae personae sola origine distinguantur.²⁰ Tertio quoniam perfecta
 120 distinctio personalis non est sine actuali relatione personae ad personam. Tamen improbatio istius opinionis melius videbitur in responsione sive solutione.

Et ideo dicendum est quod Pater non generat quia Pater, sed potius <est> Pater quia generat, ad cuius declarationem possunt adduci sanctorum auctoritates et rationes irrefragabiles. Dicit enim Augustinus, V *De trinitate*, cap. 5:²¹ “Pater non dicitur nisi
 125 quia est ei Filius nec Filius nisi quia Patrem habet.” Et VII, cap. 1:²² “Quod Pater est manifestum est non ad se ipsum, sed ad Filium dici relative, et ideo Pater, quia est ei

¹⁷ E.g. Thomas Aquinas, I *Sent.*, d. 27, q. 1, art. 2; praecipue *De potentia*, q. 8, art. 3 et ST, q. 40, a. 4.

¹⁸ *Meteor.*, IV, 3 (380a12) – cf. Thomas de Aquino, *Sentencia libri de anima* (Opera Omnia iussu Leonis XLV, 1, Rome – Paris, 1984), p. 106, l. 240. Cf. *Phys.* VII, 3 (246a13): “Unumquodque tunc dicitur perfectum, cum attingit virtutem eius propriam” (J. Hamesse, ed., *Les Auctoritates Aristotelis*, Louvain-Paris 1974, p. 155, nr. 187.)

¹⁹ simul] et add. T

²⁰ E.g. Richardus de Sancto Victore, *De trinitate* IV, 15 (ed. Ribaillier, p. 177, ll. 18-19): “differentes personarum proprietates circa solam originem querere oportebit.”

²¹ Augustinus, *De trinitate* V, 5, 6 (CCSL 50, p. 210, ll. 13-15).

²² Augustinus, *De trinitate* VII, 1, 1 (CCSL 50, p. 245, ll. 46-47).

Filius.” Sed certum est quod non est Filius nisi quia generatur. Ergo nec est Pater nisi quia generat.

Dicit etiam Damascenus, I lib., cap. 8:²³ “Non enim umquam fuit Pater <quando>
130 [quam] non fuit Filius, sed simul Pater, simul Filius ex ipso genitus, Pater enim sine Filio nequaquam vocabitur. Si autem esset non habens Filium, non esset Pater.” Sed non habet Filium nisi quia generat. Ergo nec est Pater nisi quia generat.

Dicit etiam Richardus, *De trinitate*, VI lib., cap. 16:²⁴ “Si Filium non genuisset nequaquam Pater dici potuisset”. Ergo idem quod prius. Generat igitur non quia Pater,
135 sed potius <est> Pater quia generat. Generat autem quia Deus innascibilis. Et ad hoc potest haberi quadruplex ratio iuxta quatuor quae oportet intelligi circa pluralitatem divinarum personarum, scilicet ordinem, originem, distinctionem, et relationem /T
255va/

Prima igitur ratio sumitur quantum ad originem. Si enim quaerimus rationem
140 originandi, non invenimus nisi fecunditatem; si rationem fecunditatis, non invenimus nisi primitatem; si rationem primitatis, non invenimus nisi rationem innascibilitatis. Ergo a primo ratio producendi est innascibilitas, cui alludit verbum Philosophi in *Posterioribus*,²⁵ quod primum et principium idem, nec principium est ratio primi, sed potius primum est ratio principii.

145 Quod confirmat Richardus de Sancto Victore, VI lib., cap. 15,²⁶ ubi dicit quod ideo Patri appropriatur potentia quae dicit rationem principii quia ingenus sive quia non ab alio.

Rursus apparet exemplariter, videmus enim quod Filius producit, tamen non gignit. Hoc autem non est nisi quia genitus. Si autem Filius non generat quia genitus, ergo
150 Pater generat quia ingenus.

Praeterea, Pater et Filius producunt Spiritum Sanctum, Spiritus autem Sanctus nullo modo producit. Cuius ratio est quia non spirat, quoniam spiratus, nec generat quia est a genito. Pater autem et Filius spirant, non quia Pater aut Filius, sed quia uterque Deus inspirabilis. Si igitur Spiritus nec generat nec spirat, quia a genito spiratur, Pater autem
155 et Filius spirant quia uterque idem Deus inspirabilis, ergo Pater non generat nisi quia Deus innascibilis. Et hoc videtur dicere Anselmus, *Monologion*, cap. 5 et *De processione Spiritus Sancti*, cap. 4,²⁷ et Augustinus, IV *De trinitate*, cap. 14.²⁸

Secundo sumitur ratio quantum ad ordinem originalem. Ubicumque autem est ordo originis, ibi oportet ponere a quo procedunt omnia, et ad quod ordinantur omnia, et illud
160 necessario est esse non-productum, alias esset abire in infinitum in producentibus et

²³ Ioannes Damascenus, *De fide orthodoxa* 8, 2 (ed. Buytaert, pp. 30-31, ll. 51-54).

²⁴ Richardus de Sancto Victore, *De trinitate* VI, 16 (ed. Ribailier, p. 249, l. 9).

²⁵ Aristoteles, *An.Post.* I, cap. 2 (72a7): “Idem enim dico primum et principium”.

²⁶ Richardus de Sancto Victore, *De trinitate* VI, 15 (ed. Ribailier, praecipue p. 248, ll. 44-49): “in potentia exprimitur proprietates ingenui, speciali quodam considerationis modo merito ascribitur illi.” (ll. 47-49)

²⁷ Anselmus, *Monologion*, cap. 5 (ed. Schmitt, vol. 1, p. 18); non inveni in *De processione*.

²⁸ Forsitan Augustinus, *De trinitate* IV, 20, 29 (CCSL 50, p. 200, ll. 121-22); cf. supra, ll. 83-84.

productis, quod est contra omnem philosophiam. Si igitur persona Patris in divinis est a qua originantur et procedunt aliae et ad quam aliae reducuntur, hoc non est nisi quia non ab alia. Sed "non ab alia" non est nisi quia improducibilis secundum* omnem modum producendi. Ergo et spirat quia inspirabilis et generat quia innascibilis. Huic
 165 attestatur Richardus, VI lib., cap. 4:²⁹ sicut, inquit, omnes essentiae ab una essentia fluunt et ad unam reducuntur, et non nisi quia essentia non ab alia, ita est una persona a qua non solum omnes essentiae, sed etiam omnes personae procedunt et ad ipsum reducuntur, quae non est ab alia. "Non ab alia" autem non est nisi quia ingenuita vel innascibilis, vel generalius non producibilis.

170 Rursus ubicumque est ordo originis, principium originale sive originativum secundum intellectum praecedit originativum. Igitur Pater necessario praecedit Filium, sed non ut Pater, quoniam ut dicit Augustinus V *De trinitate*, cap. 6:³⁰ "Non est hoc Patrem* dicere quod ingenuitum, quia etsi Filium non genuisset, nihil prohiberet eum dici /T 255vb/ ingenuitum." 'Pater' ergo dici non posset sicut intelligunt Iudei et pagani,
 175 certum est autem quod intelligitur ut potens producere, cum in eo intelligatur natura communicabilis, et non quia Pater. Ergo quia ingenuitus. Ergo [quia] Pater potest generare quia ingenuitus, generat autem quia potest generare.

Tertio sumitur ratio quantum ad distinctionem. In divinis autem, ut dictum est, non potest esse distinctio nisi per origines et quantum ad modum existendi sive habendi
 180 divinam naturam, non quantum ad esse absolutum. Prima autem distinctio originis secundum Richardum est esse ab alio et non esse ab alio.³¹ Unde prima divisio est ista personarum divinarum: quaedam ab alia, quaedam non ab alia. Ergo ordine intelligendi per prius intelligitur Pater innascibilis quam Pater, et certum est quod potens generare. Ergo non potest generare quia Pater, sed quia innascibilis.

185 Rursus perfecta distinctio supponit utrumque* extremum distinctionis. Igitur ante actum generationis vel productionis nulla intelligitur proprietas perfecte distinguens, sed ipse actus generationis vel productionis distinguit. Ergo non intelligitur primo paternitas ut distinguens vel determinans, tamen quia intelligitur hypostasis cum proprietate incommunicabili, intelligitur ut apta distingui. Sed non intelligitur nisi cum
 190 innascibilitate. Ergo distinctio in innascibilitate incipit, in generatione perficit, sed in ipsa determinata relatione et habitudine perficitur. Ergo prima ratio et distinguendi et producendi est innascibilitas.

Quarta ratio sumitur quantum ad relationem. Relatio autem et habitudo secundum sanctos et philosophos sequitur secundum intellectum actum productionis vel
 195 originationis, non enim capit intellectus quod Pater referatur ad Filium nisi Filium producat, quia relativa simul sunt natura. Manifestum est enim quod paternitas

²⁹ Forsitan Richardus de Sancto Victore, *De trinitate* V, 4 (ed. Ribaillier, pp. 198-99, praecipue ll. 39-51).

³⁰ Augustinus, *De trinitate* V, 5, 6 (CCSL 50, p. 211, ll. 4-6).

³¹ E.g. Richardus de Sancto Victore, *De trinitate* IV, 11 (Ribaillier, p. 173, ll. 13-15): "Ad istam considerationem pertinet subtiliter indagare hoc ipsum quod est unde habeat esse, a semetipso vel aliunde; ibid., IV, 15 (ed. Ribaillier, pp. 177-78, praecipue 178, ll. 28-31).

- relationem significat et per modum relationis, et in hoc differt a generatione, quia generatio significat proprietatem personae Patris per modum originis activae, sed paternitas per modum habitudinis. Igitur necessario* secundum intellectum esse Patrem
 200 sequitur generare. Ac per hoc ratio generationis non est paternitas, sed innascibilitas, quae, licet videatur dicere privationem, dicit tamen nobilem et habundantem* positionem, quia ponit in Patre primitatem, ratione cuius habet fontalem plenitudinem ad omnem emanationem, ut dixerunt antiqui, et inde dicitur Pater totius deitatis, ut in opponendo dixit Augustinus.³²
- 205 Ad argumentum in contrarium³³ dicendum quod Pater nihil habet a Filio nec aliquid a Filio recipit, nec distinctionem nec relationem, sed potius Pater est principium Filii, ita quod quicquid habet Filius, habet a Patre. Pater enim, ut visum est, quia innascibilis, potest generare³⁴; quia potest generare, generat; quia generat Filium, distinguitur /T
 256ra/ a Filio et refertur ad Filium. Generatio autem, quae est ratio paternitatis et
 210 relationis, non est a Filio, sed potius a Patre. Verum tamen est quod, etsi Filius non sit ratio aliquid essendi in Patre, est tamen ratio dicendi, sed hoc habet a Patre, Filius enim est ratio quare "Pater" dicitur. Hoc autem non est inconveniens, quemadmodum dicit Hugo³⁵ quod si nihil esset futurum, esset quidem in Deo scientia, sed praescientia dici non posset; futuritio ergo rerum est causa quare in Deo dicatur praescientia.
- 215 Ad argumenta pro oppositione secunda,³⁶ dico ad primum quod suppositum potest intelligi completum duobus modis. Uno modo propter naturae perfectionem, et sic suppositum paternum intelligitur completum ante paternitatem, quoniam intelligitur habens naturam divinam sub proprietate incommutabili, et per se subsistens. Alio modo propter determinatam habitudinem sive relationem et distinctionem, et sic non est
 220 perfectum, quia non habet determinatam habitudinem. Actus autem generationis est a supposito completo primo modo non secundo, quia secunda perfectio sequitur, ut visum est, actum generationis.
- Ad secunda³⁷ dicendum quod persona distincta potest intelligi duobus modis. Vel distinctione completa*, determinata, et in actu; et sic non est verum, quia actus
 225 personales faciunt distinctionem, non sequuntur. Alio modo potest intelligi persona distincta distinctione aptitudinali et incompleta sive indeterminata; et sic verum est quod actus personales sunt a personis distinctis, et sic actus generationis est a persona Patris distincta per innascibilitatem in qua incipit distinctio, sed determinatur et completur per actum et per habitudinem sequentem, non enim potest distingui in actu a
 230 persona quae non est, nec est nisi per actum generationis, quoniam distinctio supponit utrumque extremum.

³² Cf. supra, ll. 83-84.

³³ Cf. supra, ll. 83-86.

³⁴ generare] generat *add.* T

³⁵ Hugo de Sancto Victore, *De sacramentis* I, pars 2, cap. 14-16 (PL 176, 211d-212d).

³⁶ Cf. supra, ll. 96-104.

³⁷ Cf. supra, ll. 105-107.